

גִּפְן בַּחוּבֵן גִּפְן: מוֹנַחֵי גִּפְן וַיִּין מִיַּמֵּי קֶדֶם וְעַד יַמֵּינוּ

ישי נצר וניסן נצר

תקציר

הגפן, הכרם, הענבים והיין נזכרים הרבה ברחבי המקרא, ומכאן שתחום זה היה נפוץ ומשגשג מאוד בתקופה זו. כל אלה נחשבו למשובחים, ולפיכך שימשו גם במשלים, בחידות ובשירה. בתחילת המאמר נסקרו והודגמו היקרויותיה המגוונות של הגפן ותוצריה במקרא, וכן הפעולות החקלאיות השונות לגידולה ולטיפוחה, כגון בצירה, זמירה, זריעה, לקישה, נטיעה, נטירה, עילול ועוד. כן צוינו שני קווי ייחוד של הגפן לעומת עצי פרי אחרים. לאחר מכן נסקרים מונחי הגפן והיין במקרא, בספרות חז"ל ובלשון ימינו, שכן בהמשך ישיר לשפע ה"גפני" במקרא, הגפן, הענבים והיין מוזכרים אין-ספור פעמים גם בספרות חז"ל, וכמה ממונחים אלו התגלגלו אף ללשון ימינו. למען הסדר הטוב סודרו מונחי הגפן והיין במאמר בסדר אלפביתי. כל ערך מוגדר הגדרה חקלאית-מקצועית כפי שימושו כיום, ונלווית לו סקירה בלשונית של מקורותיו (המשמע המקורי, השורש, המשקל וכדומה). כמו כן, הוזכרו מונחים עתיקים שנשתכחו, ומונחים אחרים שתפקודם השתנה עם הזמן.

מילות מפתח: מונחי גפן, מונחי יין, לשון המקרא, לשון חז"ל, עברית מודרנית

ד"ר ישי נצר - מו"פ אזורי מזרח: יו"ש ובקעת הירדן, והמחלקה להנדסה כימית באוניברסיטת

אריאל בשומרון; ynetzer@gmail.com

ד"ר ניסן נצר - המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בראיל; netzernis@gmail.com

מבוא

המונחים גפן, כרם, ענבים ויין, וכל המונחים הקשורים בגידולם וביטפוחם, וכן מונחים בוטניים - כל אלה רווחים מאוד ברחבי המקרא, ועושר לשוני זה מעיד כמאה עדים שגידול גפנים היה רווח מאוד בחיי אבותינו בתקופה זו. כאז כן היום שגשגה תעשיית הכרמים והיין באזורי יהודה ושומרון: "עוד תטעי כרמים בקרי שמרון נטעו נטעים וְחָלְלוּ" (ירמיהו לא, ד). "מעטים הם הצמחים שהותירו רושם כה עמוק על הלשון העברית, השירה, המשל ואולי אפילו דרכי הביטוי והחשיבה" (אלון 1994: 116).

הגפן היא עץ פרי משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, והיא נזכרת במקרא 55 פעמים, הענבים נזכרים במקרא 19 פעמים, והיין - 141 פעמים, ויש להם מקום נכבד בתחום הטקסים הדתיים ובתחום המשלים והאמרות. גם הכרם, מטע הגפנים, מופיע במקורותינו כמאה פעמים, והוא מציין גם מטעי זיתים, כגון "כרם זית" (שופטים טו, ה), לעומת "כרם חמר" (ישעיהו כז, ב), שמשמעותו כרם המיועד לייצור חמר (חמרא בארמית), כלומר יין. בשל חשיבותו זכה היין לכרכה ייחודית, "בורא פרי הגפן", ועליו נאמרת ברכת הקידוש בשבתות ובימים טובים.

במאמר זה נסקור את מונחי הכרם, הגפן וייצור היין המשקפים את העושר הלשוני של מונחי הגפן במקורותינו, והמשמשים גם כיום את תעשיית הגפן והיין המודרנית בארץ. כמו כן, נעמוד על מקור המילים והמונחים בלשון המקרא וחז"ל, ועל גלגוליהם בעברית המקצועית המודרנית המשמשת כיום את ענף הגפן והיין.

הגפן במקרא

הגפן מוזכרת במקרא בהקשרים מגוונים, כגון עץ הגפן (יחזקאל טו, ב; שם טו, ו), אשפלות הגפן (שיר השירים ז, ט), סורי הגפן (ירמיהו ב, כא), גפן היין (שופטים יג, יד), גפן פורֶיָה (ישעיהו לב, יב), גפן בוקק (הושע י, א),¹ גפן סורֶחַת (יחזקאל יז, ו; כלומר ענפה ומתפשטת על פני הקרקע), גפן שֶבֶמָה (ירמיהו מח, לב; שם מקום במואב המצטיין בגפניו), וגם בהקשרים שליליים, כגון גפן סדום (דברים לב, לב) וגפן נְכַרְיָה (ירמיהו ב, כא). יהודה פליקס (1992: 74)

1 כאן הגפן זָכַר, וכן במקומות ספורים נוספים (יחזקאל י, יא; שם יז, ו-ז), אולם ברוב המוחלט של אזכוריה במקרא היא מובאת בלשון נקבה.

התלבט בנוגע לזהותה של גפן שָׁדָה (מלכים ב ד, לט), שממנה נלקטו פקועות רעילות, ומסקנתו היא שמדובר בצמח בר ולא בגפן היין.

בברכת יעקב ליהודה בנו מצוין כל השפע המובטח במונחים מתחום הגפן: "אֲסָרִי לְגִפְן עִירוֹ וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֲתָנּוּ כִּפְס בַּיִן לְבָשׁוּ וּבָרָם עֲנָבִים סוּתָה" (בראשית מט, יא), והכוונה היא שהגפן תתפתח לעץ חזק שיתאפשר לקשור אליו בבטחה את העֵיר, הלא הוא בן האתון.

הביטוי "תחת גפנו ותחת תאנתו" מציין חיי שלוה, ביטחון ושפע, כגון בפסוק "וַיֵּשֶׁב יְהוּדָה וַיִּשְׂרָאֵל לְבֵטַח אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנָתוֹ [...] כֹּל יָמֵי שְׁלֹמֹה" (מלכים א ה, ה). ובסגנון דומה גם בספר עמוס: "הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם ה' וְנִגַּשׁ חוֹרֵשׁ בְּקֶצֶר וְדֶרֶךְ עֲנָבִים בְּמִשְׁךְ הַזֶּרַע [...] וְשִׁבְתִּי אֶת שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל וּבְנוּ עָרִים נְשֻׁמוֹת וַיֵּשְׁבוּ וְנִטְעוּ כְרָמִים וְשָׁתוּ אֶת יַיִנָם" (עמוס ט, יג-יד), וכאן הענבים, הכרם והיין מסמלים חיי שפע ושלוה. הביטוי החזו"לי הידוע "ענבי הגפן בענבי הגפן" (בבלי, פסחים מט ע"א) מציין במקורו שידוך מוצלח בין משפחות מכובדות, וכיום מציין צירוף הרמוני בכלל. במשל חזו"לי אחר נמשלות הבריות לחלקי הגפן: "אמר ריש לקיש: אומה זו כגפן נמשלה - זמורות שבה אלו בעלי בתים, אשכולות שבה אלו תלמידי חכמים, עלין שבה אלו עמי הארץ, קנוקנות שבה אלו ריקנים בישראל" (שם, חולין צב ע"ב).

חשוב להעיר שכמו הגפן גם התאנה נמנית עם שבעת המינים, וגם היא מציינת שפע (ואולי גם הצללה מיטבית לאיש השדה העמל), ולפיכך היא משודכת לגפן בפסוקים רבים, לדוגמה: "וְאָכְלוּ אִישׁ גִּפְנוֹ וְאִישׁ תְּאֲנָתוֹ" (ישעיהו לו, טז); "שֵׁם גִּפְנֵי לְשֵׁמָה וְתֲאֲנָתֵי לְקֶצֶף" (יואל א, ז). גם הכרם נזכר הרבה ברחבי המקרא בהקשרים שונים, כגון כרם ה' (ישעיהו ה, ז), כרם נבות (מלכים א כא, ז), צמדי כרם (ישעיהו ה, י), תבואת כרם (דברים כב, ט), כרמים וזיתים (יהושע כד, יג), משעול כרמים (במדבר כב, כד), כרמי עין גדי (שיר השירים א, יד), וכן נזכרות פעולות חקלאיות שונות הקשורות בו: בצירה, זמירה, זריעה, לקישה, נטיעה, נטירה, עילול ועוד. כאז כן היום נעזרים בכרמים למתן שמות למקומות מגורים, כגון כרמי תמנתה או בית הכרם, וכך גם בימינו - המושבים כרם בן זמרה, כרם מהר"ל, שכונת כרם התימנים וקיבוץ כרמים, והיישובים מצפה כרמים וכרם רעים בחבל בנימין.

הגפן והכרם שבמקרא הפכו סמל לדבר מובחר ומשובח, ובין השאר הם כינויים לעם ישראל, כגון בספר ישעיהו (ה, ז): "כִּי כָרֶם ה' צִבְאוֹת בֵּית יִשְׂרָאֵל". כאשר הנביא רוצה להביע במשל את חטאי העם הוא אומר "וַיִּקְוּ לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים" (שם ה, ב), כלומר הכורם קיווה לייצר ענבים, אבל התוצאה הייתה באושים. לפי התלמוד, הבאישה היא מצב ביניים פנולוגי, כלומר ענבים ירוקים וחמוצים שלא הבשילו - אולי מצב זה הוא קרובו של הריקבון החמוץ, הנראה בשנים האחרונות בכרמי ענבי המאכל בארץ, ואולי מדובר בענבים שלא

התפתחו דיים, המכונים זַטְרַת (ראו להלן בערך זה) – אך לאורך המקרא השורש בא"ש מציין סירחון, לרוגמה: "וְהִדְגָה אֲשֶׁר בִּיאֹר מֵתָה וַיִּבְאֵשׁ הַיָּאֹר" (שמות ז, כא; וכן שם ז, יח); "אֲשֶׁר הִבְאֵשְׁתֶּם אֶת רִיחֹנוּ בְעֵינֵי פְרָעָה" (שמות ה, כא). לכן, סביר בהחלט שמדובר בהתפתחות של ריקבון הנקרא על שם הסירחון הנודף ממנו, מאותה סיבה שאותו יונק המפיץ ריח מבחיל להגנה מאויביו נקרא בואש.

הנביא ישעיהו מונה פעולות חקלאיות מגוונות הקשורות בכרם: "וַיַּעֲזָקוּהוּ וַיִּסְקְלוּהוּ וַיִּטְעוּהוּ שָׂרֵק [...] וְגַם יָקַב חֶצֶב בּו" (ישעיהו ה, ב); "וַאֲשִׁיתֶהוּ בְתֵה לֹא יִזְמַר וְלֹא יַעֲדֵר" (שם ה, ו). גם חורבן הארץ מוצג כחורבן הכרם: "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יְהִיֶה כָּל מְקוֹם אֲשֶׁר יְהִיֶה שָׁם אֶלֶף גֶּפֶן בְּאֶלֶף כֶּסֶף לְשִׁמִּיר וְלִשְׂמִיר יְהִיֶה" (שם ז, כג). גם בספר תהילים מתוארת הוצאת בני ישראל ממצרים כ"גֶּפֶן מִמְצָרִים תִּסְיַע" (תהילים פ, ח), ובהמשך נזכרים גם שורשים, ענפים, קצירים ויונקות של הגפן. ברחבי המקרא פזורים אזכורים מגוונים של חלקי הגפן, ובעיקר החלקים מעל הקרקע (המכונים בימינו נֶצֶר): בַּן,² בַד, דְּלִיָּה, זִלְזֵל, זְמוּרָה, חוֹטֵר, יוֹנֵק, פְּנָה, מִטְּהָ, נְטִישָׁה, נֶצֶר, סִלְסָלָה,³ סַעִיף, עֵנָף, פֶּאֶרְהָ, קֶצֶר ושלוחה. גם במשל הגפן של יחזקאל (יז, ה-ט) מוזכרים מונחים רבים הקשורים בחלקי הגפן ובפעולות הקשורות בה.

בהקשר של הגפן יצוינו שתי תופעות ייחודיות: לעומת עצי פרי אחרים, ששמן ושם הפרי זהים (כגון שקד, זית או תפוח), כאן הגפן הוא שם העץ והעינב הוא שם הפרי; ומימי אבותינו ועד ימינו קיים רק צמח אחד שיש כינוי ייחודי לפרח שלו – סִמְדָר: "וְהַגִּפְנִים סִמְדָר נִתְּנוּ רִיחַ" (שיר השירים ב, יג), ולציון השלב הפנולוגי שהכרם נמצא בו: "וּכְרַמֵּינוּ סִמְדָר" (שם ב, טו), כלומר הגפנים בכרם במצב פריחה.

מונחי הגפן והיין במקרא, בספרות חז"ל ובלשון ימינו

בהמשך ישיר לשפע ה"גפני" במקרא, הגפן, הכרם והיין מוזכרים אין־ספור פעמים גם בספרות חז"ל, וכמה מהם התגלגלו אף ללשון ימינו. למען הסדר הטוב סודרו מונחי הגפן והיין להלן בסדר אלפביתי.

2 וראו בפסוק "בֵּן פֶּרֶת יוֹסֵף בֵּן פֶּרֶת עָלֵי עֵינַי בְּנוֹת צַעֲדָה עָלֵי שׁוֹר" (בראשית מט, כב), שאותו פירשו רס"ג, אבן עזרא ורד"ק כענפים. אבן עזרא הוסיף שגם פֶּרֶת הוא ענף, מלשון פֶּאֶרְהָ (ראו יחזקאל יז, ו). אגב, אונקלוס ייחס את הפסוק דווקא לגפן.

3 מילה יחידאית המובאת בירמיהו ו, ט: "הֲשִׁב יָדְךָ כְּבוֹצֵר עַל סִלְסוֹלוֹת", ויש שפירשו סלסילות כזלזלים (בחילופי האות ס' עם האות ז' הקרובות זו לזו, וראו בפירושו "דעת מקרא" שם).

בְּחַל

שלב פנולוגי בתהליך הבשלת הענבים המתאפיין בשינוי צבע העינב ובהתרככות הפרי. בזנים לבנים הגרגר הופך מירוק אטום לירוק צהבהב שקוף, ובזנים אדומים וסגולים מצטברים צבענים בגרגר וצבעו משתנה (איור 3). מקור המילה בלשון חז"ל, שבה משמעות המילים בְּחַל, פִּיחַל או הִבְחִיל היא התקרב להבשלה, כגון "ביחלו [התאנים] כונס לתוך ביתו" (משנה, שביעית ד, ז). יצוין כי ישנם פירות הנקטפים מוקדם לפני הבשלתם הטבעית, ובחקלאות המודרנית חושפים אותם לגז אתילן (המשמש הורמון צמחי) כדי להבשילם, פעולה המכונה הבחלה.

בכיר/אפיל

יין בכיר הוא יין צעיר ללא תקופת התיישנות והבגרה. השורש בכ"ר במקרא מציין תמיד תחיליות וראשוניות, כגון הבן הבכור, ביכורי ענבים, בְּכֹרֶה (תאנה שהקדימה להבשיל; ראו ירמיהו כד, ב), וכן הפועל לְבַכֵּר (כלומר להעדיף, להחשיב ראשון), ומכאן המונח יין ביכורים, יין ראשוני המיוצר כך שניתן לצרוך אותו מיידית ללא צורך בתקופת הבגרה (האקדמיה ללשון העברית 2011), והוא המקביל ליין הצרפתי הצעיר (Beaujolais nouveau). זן גפן בכיר הוא זן המבשיל מוקדם יחסית ובצירו מוקדם, לעומת זן אֶפִּיל, המבשיל בסוף העונה. התואר אפיל מקורו בפסוק המתאר את מכת הברד במצרים: "וְהִפְשַׁתָּהּ וְהִשְׁעַרְתָּהּ נִפְתָּהּ פִּי הַשְּׁעָרָה אָכִיב וְהִפְשַׁתָּהּ גִבְעֵל. וְהִחַטָּה וְהִפְסַמְתָּ לֹא נָכוּ כִּי אֶפִּילֹת הָנָה" (שמות ט, לא-לב), כלומר הראשונות, המקדימות להבשיל, נפגעו ממכת הברד, אבל החיטה והכוסמת לא נפגעו, כי הן מאחרות להבשיל. בלשון חז"ל המילה אֶפִּיל משמשת גם כעונת זריעה מאוחרת (לעומת בְּכִיר).

בצ"ר

שורש מקראי עתיק הייחודי לפעולת קטיף הענבים: בוצרים ענבים או כרם, כגון "וַיִּבְצְרוּ אֶת פְּרִמֵיהֶם" (שופטים ט, כז), והבוצר הוא המבצע את הפעולה החקלאית. הבוצרת (ולא: בְּצָרֶת!) עשויה להיות הפועלת המבצעת את פעולת הבציר, אולם בימינו היא המכונה לבציר ענבי היין (בוצרת מכנית; איור 1 מימין), ולצידה חודשה המילה מְבַצֵּרָה ככלי ידני לאותה התכלית (איור 1 משמאל). משקל מְקַטְלָה אופייני לכלים ומכשירים, כגון מחרשה, מזמרה ומרגמה שבמקרא, וכיום נתווספו משאבה, מלגזה, משחזה, מסרזה, מסחטה, מצלמה, מקדחה ועוד, ולא מעט גם בתחום החקלאות: מכסחה, מקטפה, משדרה ומנפטה. המילה בְּצִיר, שראשיתה במקרא, מציינת הן את עונת הבצירה הן את פעולת הבצירה עצמה, ודומות לה במשקלן ובתפקודן המילים המקראיות אָסִיף, קָצִיר, חָרִישׁ ומָסִיק, ובדורנו נוספו קָטִיף הכוללנית וגָדִיד

שיוחדה לקטיף התמרים.⁴ השורש בצ"ר משמש במקרא גם בהשאלה, כגון בצירוף "נבצר ממני" (ראו בראשית י"א, ו), שמשמעו נכרתה ממני האפשרות או היכולת לעשות דבר.⁵

איור 1: מימין - בוצרת מכנית במשק מבוא חורון (צילום: ישי נצר); משמאל - מבצרה ידנית (צילום: שלומית ברטוב-מעברי)

גִּרְגֵר (berry)

כינוי לפרי יחיד קטן ועגול (אבן שושן 1997) - העינב. במקרא מצאנו שימוש במונח זה פעם אחת בלבד, אך בהקשר לזיתים: "וְנִשְׂאֵר בּוֹ עוֹלֵלֹת כְּנֻקָּה יְזִית שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה גִּרְגָרִים בְּרֹאשׁ אָמִיר" (ישעיהו יז, ו). המונח הוותיק עשוי לכלכל עם מונח בוטני אחר, הגרגיר (caryopsis),

4 על השורש קט"ף ראו נצר 2020: 306.

5 בלשון חז"ל מצינו "נבצר" במשמע מת, נכרת מן העולם, ודומה לו בעברית העממית: "הצבא קצר את כולם".

שהוא פרי יבש המכיל זרע אחד, ובנוי כך שקליפת הפרי והזרע מאוחים זה בזה, כגון גרגירי הדגניים (קולר 2002). בלשון המשנה מכונה העינב הבודד גִּרְגָר, גרגיר ופְּרִידָה (משנה, פאה ו, ה; מידות ג, ח),⁶ ובימינו גבר הגרגר על כל מקבילותיו.

הַדְּלִיָּה

השורש דל"ה מציין בעיקרו העלאת דבר, כגון דליית מים מבאר, ומכאן דְּלִי. זמורות הגפן מכונות במקרא דְּלִיּוֹת (כגון יחזקאל יז, ו), מן הסתם על שום שהיו מדלים אותן, כלומר מעלים אותן על עמודים או גזע עץ, ומאותו השורש נתחדש בימינו המונח הַדְּלִיָּה - עיצוב הגפן על גבי כלונסאות או חוטים (איור 2). גפן מודלִית קרויה דְּלִית, ואילו גפן המשתרעת על הקרקע קרויה רוֹגְלִית, כדברי המשנה (מנחות ח, ו): "אֵין מְבִיאִין [יִין] מִן הַדְּלִיּוֹת אֶלָּא מִן הַרוֹגְלִיּוֹת"; במקרא גפן כזו קרויה גפן סורחת: "וַיִּצְמַח וַיְהִי לְגִפְן סֹרְחַת שְׁפֵלַת קוֹמָה" (יחזקאל יז, ו). השורש דל"ה משמש במקרא גם במשמע מושאל של חילוף מצרה, כגון "אֲרוֹמְמֶךָ ה' כִּי דְּלִיתָנִי וְלֹא שִׁמְחָתָ אֵיבִי לִי" (תהילים ל, ב). המונחים דלית ורוגלית כמעט שאינם בשימוש העברית המודרנית, אולי כי הרוגלית (גפן המעוצבת בעיצוב "גביע") כבר כמעט שאיננה נמצאת בפרקטיקה של החקלאות הישראלית, ורוב הכרמים מעוצבים על גבי מערכת הדליה.

איור 2: כרם ענבי יין בחורף מודלה על מערכת הדליה - שילוב שריגים אנכי; ללא העלווה נראות היטב הזמורות (צילום: ישי נצר)

זג, חרצן

הראשון הוא קליפת העינב, והשני הוא הזרע שבו, ומקור שניהם בתיאור המקראי של הנזיר הנודר שלא ליהנות מן הגפן ומתוצריה: "כל ימי נְזוֹר מִכֹּל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה מִגֶּפֶן הַיַּיִן מִחֲרָצִים וְעַד זָג לֹא יֹאכַל" (במדבר ו, ד); שתי המילים הללו יחידאיות במקרא. במשנה מוזכרת מחלוקת על הזיהוי שלהם: "אילו הן חרצנים, אילו הן זגים? החרצנים אלו החיצונים, הזגים אלו הפנימים, דברי ר' יהודה; רבי יוסי אומר: שלא תטעה, כזוג של בהמה, החיצון זוג והפנימי ענבל" (משנה, נזיר ו, ב). כיום מקובלת השיטה השנייה: הזג הוא חלקו החיצוני של העינב (אקסוקרפ), והחרצנים שקועים בבשר הפרי (מזוקרפ ואנדוקרפ).

זַטְרָת

מקור המילה הוא בתואר זוטר בלשון חז"ל (או זוטרא בארמית), שמשמעותו זעיר, ובעברית של ימינו נקלט כניגוד לבכיר, כגון פקיד, מרצה או קצין זוטר. בעברית המודרנית נתחדשה המילה זַטְרָת לציון המחלה הפיזיולוגית הגורמת לכשל בחנטה המוביל להיווצרות עינב קטן וחמוץ (איור 3), ולכן היא חודשה במשקל המאפיין מחלות רבות, כגון שחפת, אדמת, שעלת, רַפְכַת, אליהן הצטרפה לאחרונה מחלת הַפְתָּרַת (הנגרמת על ידי נגיף הקורונה דמוי הכתר), ואף מחלות בירוקרטיות כגון נִירַת וסִחְבַת. בשימוש החקלאי בימינו נקרא הגרגר המפגר זטרת, אף על פי שזטרת היא למעשה שם המחלה כאמור.

איור 3: אשכול ענבים בכיר (גדל בחממה בבקעת הירדן והבשיל בחודש אפריל), במהלך שלב הבוחל; בין הגרגרים המבשילים ניתן לראות גרגרים שהתפתחותם לקויה - זַטְרָת (צילום: ישי נצר)

זִינוּב

משמשת כיום כפעולת חיתוך חלקו התחתון של האשכול כדי לדלל אותו ולהגדיל את הגרגרים הנשארים, והיא מבוצעת בחלק מהזנים של ענבי המאכל. הפועל לזַנַב מצוי פעמיים במקרא במשמע כריתת הזנב, לדוגמה: "וַיִּזְנַב בָּךְ כָּל הַנְּחָשָׁלִים אַחֲרֶיךָ" (דברים כה, יח) - כאן הזנב הוא המֶאֱסָף, הנחשלים שבעם, שאותם הכרית עמלק. בספרות חז"ל מצאנו מונחים טכניים לסוגי גיזום וזמירה בגפנים, כגון זינוב (משנה שביעית ד, ו), ויתור, כיוון וצידוד (ירושלמי, שביעית ד, ב). שני המונחים הראשונים מתייחסים לגיזום-זמירה, והאחרונים לגיזום לשם מתן צורה לגפן או לצורך הדלייתה (פליקס 1994). שלושת האחרונים נקלטו היטב בעברית המודרנית כמונחים כלליים, אך לא כמונחי גפן דווקא.

זְמוּרָה/זְמִירָה

זמורה היא ענף הגפן (שריג; איור 9) שעם התבגרותו התעצֵה, כלומר התעבה, שינה את צבעו (מירוק לחום) וצורתו התפחסה מעט (איורים 4, 10), והיא מצויה כבר במקרא, כגון "וַיִּכְרְתוּ מִשָּׁם זְמוּרָה וְאֶשְׁכּוֹל עֲנָבִים" (במדבר יג, כג). מאותו השורש נגזר הפועל לזמור, כלומר כריתה או קיצור של הזמורות (איור 4), הנועדים לעיצוב הגפן ולוויסות מספר האשכולות שהיא תישא בעונה העוקבת. המילה זְמִירָה במקרא: "עֵת הַזְּמִיר הַגִּיעַ" (שיר השירים ב, יב), ויש שפירשוה כזמן זמירת הגפנים (ויש שפירשוה כשם ציפור או מלשון זְמַר). זמיר בנויה במשקל עונות השנה והפעולות החקלאיות, כגון מְסִיק, בְּצִיר, חְרִישׁ, קְצִיר, אולם בניגוד לאחיותיה, הזמיר לא נקלטה בעברית המודרנית כמושג גפן שמיש.

איור 4: זמירה קצרה המקובלת במרבית זני ענבי היין; הזמורה מקוצרת כך שעל הסעיף נשארים שני ניצנים (צילום: ישי נצר)

חִכְלִיל

הצבע האדום ביין, שמקורו בעיקר בצבען האנטוציאנין. מקורו בפסוק "חִכְלִילִי עֵינַיִם מִיַּיִן" (בראשית מט, יב). מילה זו יחידאית במקרא ולא נכנסה ללשון ימינו, על אף שהיא נמנית במילון היין של האקדמיה ללשון העברית (2011).

יַיִן

המשקה החריף שנוצר מן התסיסה הכוהלית של תירוש הענבים. היין הוא שם בין-לאומי הקיים בשפות רבות (כגון wine באנגלית, wein בגרמנית, vin בצרפתית, vino באיטלקית). המקור המשותף של כולם הוא ככל הנראה בשפה החתית - wiyanas (אילון, פרנקל וקלונר 2013). השם העברי הוא במשקל בֵּית, שֵׁיט וכדומה.

יֶקֶב

ראשיתו במקרא כבור חצוב בסלע, הקולט את עסיס הענבים, כפי שמשמע מן הפסוק "וְגַם יֶקֶב חָצַב בּוֹ" (ישעיהו ה, ב). השורש יק"ב קרוב אל נק"ב, המציין חציבה בסלע.

כֶּנֶה וְרוֹכֵב

הכנה היא הבסיס להרכבה, וממנה מתפתחת מערכת השורשים (איור 5). ראשיתה במקום אחד ויחיד במקרא: "וְכֶנֶה אֲשֶׁר נִטְעָה יְמִינְךָ" (תהילים פ, טז), המיוחס לגפן. שם הפירוש המקובל הוא שתיל (של גפן), אולם מכיוון שכֶּנֶה מקורבת לֶפֶן, וכן לְמֶכֶן וּמְכֹנָה (כבסיס לכיור; ראו מלכים א ז, לח), המציינים במקרא בסיס, נתייחדה הכֶּנֶה לבסיס ההרכבה, לעומת הרוֹכֵב המודרני, הרוכב על הכֶּנֶה.⁷

7 רש"י (בפירושו לתהילים פ, טז) פירש שכֶּנֶה היא [גפן] מבוססת ומיושבת, ומלבי"ם פירש (שם) "שהגפן היה דרך לסומכו על עץ עב [עֵבֶה], וזה נקרא כֶּנֶה". ויש שפירשו כֶּנֶה כגֶנֶה, בחילופי האות כ' עם האות ג' הקרובות זו לזו, כגון במילים זכוכית וזוגית.

איור 5: מראה של גזע גפן - עד גובה 5 ס"מ ניתן לראות את הכנה הצרה יחסית (ריפריה גלואר), ובהמשכה כלפי מעלה את הרוכב מזון קברנה סוביניון (צילום: ישי נצר)

סורים

מוגדרים כשריגים הגדלים על הגזע (איור 6), ומקורם מניצנים הנמצאים על הכנה או הרוכב. מכיוון שצימוח זה אינו רצוי, הכורמים מסירים את הסורים (הנקראים בעגה החקלאית גם "חזירים"). סור היא מילה יחידאית במקרא: "וְאָנֹכִי נֹטְעֵתִיךָ שָׂרֵק פְּלֶה זֶרַע אֲמֶת וְאִיךָ נֶהֱפַכְתָּ לִּי סוּרֵי הַגִּפְּן נִכְרִיָּה" (ירמיהו ב, כא) - כאן נמשל העם לגפן משובחת (שורק), שצימחה פרי באושים. את המילה סורי פירש רש"י (במונח צרפתי) כלשון סטייה, כלומר ענפים הסוטים מן המצופה מגפן משובחת, ולפיכך היא מלשון לסור - לסטות (כגון לסור מן הדרך), וגפן נוכרייה היא גפן בר. רד"ק האריך יותר: "איך נהפכת לי סורי הגפן נכריה" - והוא הגפן הרע והוא נכרי למטע שהיה שורק, ונטע אמת הוא לי כמו נכרי וזר כאילו לא יצא ממנו, וסורי הגפן הם הבדים הרעים שמסירין אותם מן הגפן שאין בהם צורך. אמר נהפכת לי כמו סורי הגפן או כמו גפן נכריה שפירותיה באושים לא ענבים". כלומר, הענפים סוטים (לרעה) מן המצופה ומסירים אותם, ומכאן שם. בפירושו רד"ק להושע ד, יח הוא כותב כך על הצינורף "סָר סְבָאָם": "תרגום יִיבָאֵשׁ" (שמות ח, י; שם טז, ב) וסרי, כל כך הם שותים ומשתכרים עד שבאש סובאם בפיהם,

והוא היין והשכר כמו 'סבאך מהול במים' – כלומר, על פי הארמית הפועל סר מציין באישה, סירחון, ומכאן שסורי הגפן הם ענבים באושי הגפן.⁸ לפנינו אפוא משל מקביל למשל הכרם בפרק ה בספר ישעיהו; ראו במבוא לעיל, על הפסוק "וַיִּקְוּ לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים" (ישעיהו ה, ב).

איור 6: סורים הגדלים על הגזע; לעיתים מקורם הגנטי הוא מן הרוכב, ולעיתים מקורם מן הכנה (צילום: ישי נצר)

סְמֶדֶר

פרחי הגפן הערוכים באשכול (איור 7). מקור הסמדר במקרא, והוא נזכר בו רק שלוש פעמים, וכולן במגילת שיר השירים, כגון "פְּרִיחָה הַגֶּפֶן פֶּתַח הַסְּמֶדֶר הַנְּצוּ הַרְמוֹנִים" (שיר השירים ז, יג). המילה מצויה גם בארמית ומקורה עמום. בספר ישעיהו (יח, ה) תרגם יונתן את נצה כסמדר. יש המקשרים את הסמדר לריח העדין המלווה את הפריחה על בסיס הפסוק בשיר השירים (ב, יג): "וְהַגִּפְנִים סְמֶדֶר נִתְּנוּ רִיחַ".

8 בספר השורשים שלו (מילון ללשון המקרא) חזר רד"ק על הדברים, אך הוסיף שאפשר לפרש מלשון באישה גם את הפסוק "הַכֹּל סֶר יַחְדּוֹ נֶאֱלָחוּ אֵין עֲשָׂה טוֹב" (תהילים יד, ג): "ויש מפרשים מתרגום ויבאש' (שמות ז, כא) – וסרי. וכן אמר: יחדו נאלחו, שעניינו נתעבו ונבאשו".

איור 7: אשכול הפרחים לאחר פתיחתם - סמדר; ניתן לראות את החנטים (שחלות מופרות) ואת האבקנים היושבים על עוקצים ומחוברים לשדרת האשכול (צילום: עידן בהט)

סעיף

מוגדר כיום כחלק של זמורה (איור 4) הנותר לאחר הזמירה (איור 10), אך במקרא משמש שם נרדף לענף, כגון בספר ישעיהו (יז, ו): "וְנִשְׁאָר בּוֹ עוֹלָלֹת [...] שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה גִּרְגָרִים בְּרֹאשׁ אָמִיר אַרְבָּעָה חֲמֵשָׁה בְּסַעֲפֵיהָ פְרִיָּה" (וכן שם כז, י). לצידו קיימת גם צורת הנקבה סַעֲפָה: "בְּסַעֲפֹתָיו קָנְנוּ כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם" (יחזקאל לא, ו), וכל אחת מן הצורות שבצמד הזה מצויה רק פעמיים במקרא. הפועל היחיד במקרא מן השורש הזה הוא לְסַעֵף, והוא פועל שוּלֵל, שמשמעו כריתת הסעיפים: "ה' צָבָאוֹת מְסַעֵף פְּאָרָה בְּמַעֲרָצָה וְרָמִי הַקּוֹמָה גְדוּעִים" (ישעיהו י, לג), כלומר כורת את הענפים בגרזן. פְּאָרָה גם היא ענף (ויש אומרים ענפי הצמרת דווקא, פאר העץ), וגם ממנה יש פועל שוּלֵל: לְפָאֵר (על פעלים שוללים ראו להלן בערך "עוללות"). בשפה המקצועית הסעיף (spur) הוא חלק הזמורה שנותר (עם 1-3 ניצנים) לאחר ביצוע זמירה קצרה (spur pruning) בענבי היין - לעומת זמירה ארוכה (cane pruning) המקובלת במרבית זני ענבי המאכל - ובגידולים האחרים הוא עשוי להיקרא דרבן. בעברית השימושית כיום מציין סעיף רק קטע בתוך דבר כתוב, אולם מאז המקרא נרחב השורש ונוסף הפועל להסתעף, וכיום נוספו השמות מְסַעֵף והסתעפות, וכן התואר מְסַעֵף.

עוללות

במקרא הוא כינוי לפרי שנתר על העץ לאחר הבציר או המסיק - לדוגמה: "וּנְשָׂאָר בּוֹ עוֹלֵלֹת פְּנֵיָהּ זֵית שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה גִרְגָּרִים בְּרֹאשׁ אָמִיר" (ישעיהו יז, ו); "כְּעוֹלֵלֹת אִם כְּלָה בְּצִיר" (שם כד, יג) - וחז"ל הגדירוהו כאשכול "שאיין לו כְּתֵף וְלֹא נִטֵף" (משנה, פאה ז, ד), כלומר אשכול דל בענבים בחלקו העליון והרחב, או התחתון והצר. מכאן השם עוללה, המתקשר לעוֹלֵל או עוֹלָל (וגם לעול ימים),⁹ המציינים יצור קטן. לעיתים עוללה מכילה גרגר בודד (ראו משנה פאה שם). במילון האקדמיה ללשון העברית (2011) יוחד המונח עוללה דווקא לאשכול מאוחר הגדל על בן שריג. הבשלתם של אלה מאוחרת, ולעיתים הם אינם מבשילים כלל. עם זאת, לטעמנו יש ספק אם "דקדוקי העניות" הללו ייקלטו היטב בקהל הכורמים. מן השם עוללות נגזר הפועל לעולל, שמשמעו קטיף העוללות ואיסופן, כגון "וּכְרַמְךָ לֹא תְעוֹלֵל וּפְרֵט כְּרַמְךָ לֹא תִלְקֹט" (ויקרא יט, י).¹⁰ פועל כזה הוא פועל "שלילי" המציין הסרה, חיסול או עקירה של דבר, והוא מצוי בעיקר בתחום החקלאות, כגון לְשַׂרֵשׁ (לעקור משורש; לעומת היפוכו - להשריש), לְסַעֵף (להסיר סעיפים, שהם ענפים במקרא; וראו יחזקאל לא, ו; ישעיהו כז, י), לְפָאֵר (לרוקן פֶּאֶרָה, כלומר ענף, מפירותיה; וראו יחזקאל יז, ו; דברים כד, כ), וכיום - לְעֵשֵׁב (להסיר עשבים).¹¹ בלשון חז"ל נתחדש הפועל לְקַוֵּץ לעקירת קוצים: "ויצאין לקוויץ את הדרכים" (בבלי, מועד קטן ה ע"א). פעלים שוללים הם גם לְזַמֹּר ולְזַנֵּב שנזכרו לעיל.

עפיץ/עפיצות/עפצן

מקור המונחים בלשון חז"ל, והם מציינים תחושת יובש או חספוס בפה, הקרויה עפיצות. זו נגרמת מאכילה או שתייה של עפצנים (חומרים המכונים טאנינים), הנקשרים לתאי האפיתל שבפה וגורמים לתחושת העפיצות. יין עפיץ גורם עפיצות בפה, וכן פרי שלא עבר הבחלה יגרום תחושת עפיצות לא נוחה בפה.

עָקָה

הפועל להעיק משמעו להציק, והוא מצוי פעמיים במקרא (עמוס ב, יג). מן השורש הזה מצאנו את השמות היחידאיים במקרא עָקָה וּמוֹעָקָה, כלומר מצוקה. עָקָה מצויה בהקשר שלילי -

9 ובמקרא גם עוֹלֵל (ראו איוב כא, יא).

10 הוא משמש גם בהשאלה, כגון "עוֹלֵל יְעוֹלְלוּ כִּפְּנֵי שְׂאֵרֵי יִשְׂרָאֵל" (ירמיהו ו, ט), כלומר ישמידו את השארית.

11 להרחבה ראו נצר 2017: 309; נצר 2020: 312.

"מִפְּנֵי עֶקֶת רָשָׁע" (תהילים נה, ד), כלומר הצקת הרשע, וכיום היא משמשת בתחום הביולוגיה הצמחית, כגון במושגים עקת יובש, עקת מלח ועקה חמצונית, וברפואה - עקת לב, עקת קור ועקת חום. לעומתה מועקה מציינת תחושה לא נעימה גם בלשון הכללית.

עֶקֶץ הַעֵינֵב

ענף קטן שמחבר את השְׁדֵרָה אל העינב, כגון במשנה (עוקצין א, א): "עוקץ עינב", וכן: "עֶקְצֵי תַאנִּים" (שם א, ו).

צִימוֹק

ראשיתו במקרא, כגון "מֵאָה צִמְקִים וּמֵאֲתִים דְּבָלִים" (שמואל א כה, יח), כלומר ענבים יבשים ומקומטים. היובש וההתקמטות גורמים להתכווצות, ומכאן נוצרו הפעלים הצטמק, מצומק וכדומה. בעברית העממית מציין צימוק שני דברים: האחד - החלק הטוב, המרתק או החשוב ביותר, כגון "בהרצאה היו שלושה צימוקים", והוא נובע מן הביטוי העממי "הצימוק שבעוגה"; והשני - אדם קטן ומצומק, ואפשר שהתואר הסלנגי מצ'וקמק נובע מכאן, שכן משמעו מקומט (כצימוק) ועלוב.

קְנוֹקֶת

איבר גלילי מסולסל (המקביל לשְׁדֵרָה) שעבר לגול צורה (מטמורפוזת) לאחיזה ולטיפוס של הגפן על גבי עצים או חפצים כדי להגיע לאזורים החשופים לקרינת השמש ולבצע הטמעה (איור 8). מקור השם בלשון חז"ל (בבלי, חולין צב ע"א), ונראה שהמילה גזורה מן המילה קָנָה.

איור 8: קנוקנת של גפן חובקת את חוט ההדליה (צילום: ישי נצר)

שָׁרָה, שְׂרָה

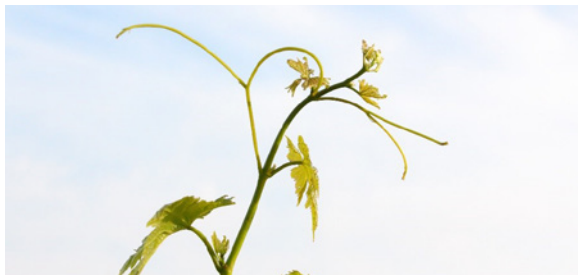
שתי צורות מקבילות המציינות את ציר התפרחת המתפתח לציר האשכול (איורים 3, 7), או בלשון העם - מה שנשאר ביד אחרי שאוכלים את כל גרגרי הענבים. האות ז' העברית מקבילה פעמים רבות לאות ד' הארמית, כגון במילים זקן-דקן או זבח-דבח, ומכאן ההקבלה בין שְׂרָה (הארמית) לשְׂרָה העברית, שמקורן בלשון המשנה, כגון בתחום החקלאי "והשדרה של שכולת" (משנה, עוקצין א, ב). אותו חילוף בין האות ז' לאות ד' אנו מוצאים גם בין לשון התלמוד הירושלמי ללשון התלמוד הבבלי.

שורק/שֹׁרְקָה

זן גפן משובח הנושא ענבים אדומים כהים. שֹׁרְקָה במקרא הוא אדום עז, כגון בפסוק "סוסיס אֲדָמִים שֹׁרְקִים וְלִבְנִים" (זכריה א, ח), ומכאן השֹׁרְקָה שלנו, שראשיתה במקרא: "אֲסָרִי לְגִפְן עִירוֹ וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו כִּבְסֵ בַיִן לְבָשׁוּ וּבָרָם עֲנָבִים סוּתוֹ" (בראשית מט, יא) - "דם ענבים" מלמד על האדום. שורק במשמע אדום מצוי גם בצירוף החזו"לי "ללא כחל וסרק", שהם צבעי איפור - כחול ואדום. שֹׁרְקָה שבמקרא מציין גפן מובחרת שככל הנראה הייתה זן אדום של ענבים, כגון הנאמר עליו בספר ישעיהו (ה, ב): "וַיַּעֲזָקְהוּ וַיִּסְקְלְהוּ וַיִּטְעֵהוּ שֹׁרְקָה".

שָׂרִיג

כך קרוי הענף הנושא את האשכולות הפרחים והענבים (איורים 9-10). פרעה, שליט האימפריה המצרית הקדומה, תיאר בפני יוסף את חלומו: "וּבִגְפֵן שְׁלִשָּׁה שָׂרִיגִם וְהוּא כְּפָרְחַת עֲלֵתָהּ נֹצֵה הַבְּשִׁילוֹ אֲשֶׁפְלִתֶיהָ עֲנָבִים" (בראשית מ, י). השורש שר"ג במקרא עניינו הסתעפות והסתבכות (המאפיין צמחים מטפסים), ומכאן השָׂרִיג, הייחודי לגפן ונזכר רק שלוש פעמים במקרא (ראו למשל יואל א, ז). בעברית המודרנית יוחד המונח שריג לענף הרך אשר מתעצה בהמשך עונת הגידול וצורתו נעשית פחוסה יותר, ואז הוא מכונה זמורה.

איור 9: שריג גפן נישא אל על ונושא שתי קנוקנות (צילום: ישי נצר)

איור 10: שני שריגים צעירים מלבלבים משני ניצנים הנמצאים על סעיף - זמורה מקוצרת בת שנה (צילום: ישי נצר)

תירוש

מיץ הענבים לפני תסיסתו. נזכר כארבעים פעמים במקרא, הרבה מהן בהקשר אחד עם יצהר (שמן זך) ועם דגן, ושלושתם מייצגים שפע, כגון בספר ירמיהו (לא, יא): "וַיִּנְהָרוּ אֶל טוֹב ה' עַל דָּגָן וְעַל תִּירֵשׁ וְעַל יִצְהָר וְעַל בְּנֵי צֹאן וּבָקָר". מילים מקבילות לתירוש מצויות בכמה שפות שמיות קדומות כאכדית, אוגריתית וארמית, ויש שקושרים אותו לשורש יר"ש. לדעת זוהר עמר (תקשורת אישית), המונח תירוש בתקופת המקרא הוא שם נרדף לייזן, כמו בלשון האוגרית (הלד 1953), וכך גם מבארים תרגום השבעים ביוונית, תרגום אונקלוס בארמית ורב סעדיה בתרגום התורה לערבית. הכינוי במקרא לתירוש של ימינו הוא עסיס.

סוף דבר

הגפן ופריה תפסו מקום חשוב בהווייה של אבותינו, כפי שעולה מאזכורן המרובה והמגוון ברחבי המקרא ובספרות חז"ל, כמבואר לעיל. במאמר זה סקרנו את המונחים הבולטים בתחום הגפן ועבודותיה, הגדרנו כל אחד מהם לפי המקובל היום ועמדנו על מקורותיו הלשוניים. יש מונחים רבים בלשון המקרא ובלשון חז"ל שלא התאקלמו בעברית החדשה, כגון פרידה, פסיגה, בן, זלזל, סלסילה, ערש, פאָרה, קח, דליות, ענבי רוש וגפן אדרת. מונחים אחרים, כגון לולבי גפנים, שהם הצימוח הצעיר, נעשו קשורים לעץ הדקל בלבד, ואילו עת הזמיר נשתמרה רק כתקופת הזמירה, והמילה זמיר עצמה התייחדה לציפור המוזיקלית בלבד.

גידול הגפן והכנת היין הם תהליך ארוך ומורכב המצריך התמחות והתמקצעות. נוודי המדבר בזו "בורגנים" המשתקעים והנצמדים לאדמתם ומכים בה שורש, וכן לתהליכי קיבעון, הסתאבות והדוניזם (עמר, ללא תאריך), כפי שמשתקף בסיפור המקראי על שכרותו של נח. אך טבעי הוא שעם נוודים, שנחל את ארץ אבותיו, יתמקצע בעבודת האדמה, ונקודה זו בולטת מאוד במגוון הרחב של מונחי המקצוע החקלאיים בכלל ושל הגפן בפרט במקרא ובספרות חז"ל. כך גם טבעי הוא שהחקלאות המודרנית המתחדשת תאמץ בחום את המונחים העתיקים באופן שמשרת את דיוק המונחים הנדרש לחקלאות המתקדמת.

מקורות

אבן-שושן, א' 1997. **המילון החדש** (מהדורה משולבת). ירושלים: קריית ספר.
 אילון, א', פרנקל, ר' וקלונר, ע' 2013. ייצור יין בארץ ישראל בימי קדם: התקדמות במחקר או מהפכה בתפיסה? **קתדרה** 145: 15-36.
 אלון, ע' 1994. גפן היין. בתוך י' ארנון (עורך), **החי והצומח של ארץ ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת**, כרך יב: צמחים ובעלי חיים במשק האדם. תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, עמ' 115-117.

האקדמיה ללשון העברית 2011. מילון היין - תשע"ג. <https://hebrew-academy.org.il/wp-content/uploads/millon2012.pdf>

הלד, מ' (1953). עוד זוגות מלים מקבילות במקרא ובכתבי אוגרית. **לשונונו** יח: 144-160.

נצור, נ' 2017. עברית של שבת: תבליני לשון לפרשת השבוע, כרך ב: שמות-ויקרא. נתניה: הוצאת המחבר.

נצור, נ' 2020. עברית של שבת: תבליני לשון לפרשת השבוע, כרך ג: במדבר-דברים-חגים. נתניה: הוצאת המחבר.

עמר, ז' (ללא תאריך). קדמוניות הטבע והריאליה בישראל. <https://www.zohamar.org.il/tag/%D7%92%D7%A4%D7%9F/>

פליקס, י' 1992. טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית. ירושלים: ראובן מס.

פליקס, י' 1994. עצי פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל. ירושלים: ראובן מס.

קולר, ד' 2002. מדריך אנציקלופדי למדעי הצמח. ירושלים: שוקן.